

Repere culturale româno-germane în secolul al XVI-lea

Maura GIURA

Cuvinte cheie/keywords: *carte/ book, relații culturale/cultural relations, școală/ school, umanist/humanist, comunicare culturală/cultural communication*

Abstract

Romanian-German Cultural Landmarks in the 16th Century

The study concerning to the Romanian-German cultural relations, at the beginning of the flowering of the craftsmanship that acknowledged the „Gutenberg Galaxy“, presents, based on vast documentation, the ways and means by which European ideatic accomplishments entered Romania. The first part of the study evokes the historical context at whose centre lay the imperative of Christian unity before the danger of expansion of the Ottoman Empire. Romanian contributions are brought into focus in this respect and they are exemplified by the deeds of Ștefan the Great and Iancu of Hunedoara, revealed by the multitude of historical works that appeared in Western Europe, in Nürenberg, in Rome.

Then the routes, the „cultural pathways“ along which the humanist ideas used to travel, via schools and book dissemination, the contribution of the Saxon, Transylvanian and Hungarian students, trained in German Universities and elsewhere, as well as the great humanist vocational figures of Nicolaus Olahus and Honterus and also of other scholars in permanent contact with the „lights“ and the enlightened of Western Europe are brought out.

An important role in supporting this cultural permanence is held by the vast problematics of the entry of the Lutheran Reform in Transylvania, by Melancthon's contribution in particular.

The conclusion of the study is that of unconfined communication through the medium of books and schools between the Western and Eastern parts of Europe.

În istoriografia actuală privind Europa centrală și de sud-est, cercetările asupra relațiilor dintre români și spațiul lingvistic german au înregistrat progrese deosebite, în special sub aspectul lor cultural, în contextul frământărilor religioase din secolul al XVI-lea¹. Încă la sfârșitul anilor '40, filosoful Lucian Blaga arăta implicațiile ideologice ale Reformei din Transilvania asupra mentalității românilor, considerând mișcarea religioasă ca

---

¹ Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei în Studii. Revistă de istorie*, 11/1958, nr. 4, p. 55-76.

pe o etapă importantă în formarea gândirii românești din perioada următoare și orientarea acesteia spre o laicizare treptată a culturii românești¹. La rândul său, David Prodan arăta locul și rolul Reformei în evoluția ideii de emancipare națională și de recunoaștere ca națiune statală a românilor din Transilvania².

Relațiile culturale cu lumea germană, în perioada menționată, dar și ulterior acesteia s-au stabilit, în principal, prin intermediul sașilor transilvăneni. Spunem „în principal“ întrucât ele au cunoscut și alte căi, și avem aici în vedere contextul politic european de la începutul și mai ales mijlocul secolului al XV-lea, când pericolul otoman a adus în centrul atenției europenilor romanitatea populației locuitoare a teritoriului Carpat-Danubiano-Pontic. După ce Dunărea de Jos a devenit o graniță între lumea supusă musulmanilor și creștinătatea vestică, rolul de prim ordin în rezistența antiotomană a revenit Țărilor Române, Ungariei și Poloniei.

În acest context, este suficient să menționăm multitudinea de lucrări istorice apărute acum în Europa referitoare la figura eroică a lui Ioan de Hunedoara – „atletul lui Hristos“ (Athleta Christi), cum îl numea Papa Pius al II-lea; pe al său mormânt sunt scrise cuvintele legatului papal Ioan de Capistrano: „S-a stins lumina lumii“³ – și la marile bătălii antiotomane conduse de acesta.

În anul 1493, apărea la Nürnberg, în editura tipografului Anton Koberger, lucrarea lui Hartmann Schedel *Liber chronicarum*, care, după cum indică și titlul, cuprinde scurte relatări despre diversele țări sau orașe ale Europei⁴. Îmbogățită cu 1700 de ilustrații, datorate gravurii Playdenwurff, profesorul lui Albrecht Dürer, lucrarea conține și o xilogravură reprezentând „Valachia“. Dincolo de aspectul său fantezist, autorul nefiind, evident, niciodată în această țară⁵, este, însă, important textul însoțitor, preluat de autor în totalitate din scrierile lui Aeneus Silvius Piccolomini (*Historia Europae*), viitorul papă Pius al II-lea (1405-1464), și anume că „Ioan de Hunedoara nu a sporit atât gloria ungarilor, cât a românilor în mijlocul cărora se născuse“.

Despre această carte mai trebuie menționat, după părerea noastră, un lucru deosebit de interesant: la realizarea ei, xilogravorul amintit folosește, din motive financiare, doar șaptesprezece plăci de lemn, încât imaginile se repetă adeseori, purtând doar denumiri diferite⁶. În acest gest mai trebuie, însă, să

¹ Lucian Blaga, *Gândirea românească din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966, p. 30, 35.

² David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 73.

³ Ioan Aurel Pop, *Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea (cca 1300-1456)*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, p. 281.

⁴ Vezi incunabulul nr. (VITa) 363 din colecția Bibliotecii Muzeului Brukenthal.

⁵ Astfel, imaginea orașului Basel este aproape identică cu cea a Valachiei.

⁶ Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, p. 282.

vedem și altceva, și anume conștiința unității culturale europene, unitate firească pentru artist, deoarece Valachia era țară creștină, iar pentru omul medieval ideea de Europă se manifestă prin conceptul de „*Republică Creștină*“, unde interesele politico-sociale și religioase subordonau identitățile etnice¹.

În sprijinul celor afirmate anterior putem aminti aici și opera cu conținut istoric a umanistului transilvănean de origine română Nicolaus Olahus, unde autorul „*ne pune în contact cu un irefutabil ideal umanist, sugerând o nețărmurită încredere în valoarea culturii și nevoia apărării civilizației Europei contra pericolului Semilunei*“². Astfel, intelectualii, fie că sunt germani, italieni sau români, își unesc eforturile în realizarea unei „păci creștine“ iar armele lor sunt cărțile.

La începutul secolului al XVI-lea, se încearcă mereu o apropiere între diversele biserici creștine, în condițiile agravării situației internaționale și a înaintării rapide a otomanilor spre Europa centrală și de vest.

În anul 1520, ajunge pe tronul imperiului Otoman Soliman al II-lea, denumit „Magnificul“. El strămută centrul incursiunilor de cucerire din Asia spre Europa. În același an, ajunge la granițele de sud ale Ungariei, după ce cucerise, anterior, Belgradul. Creștinătatea era angajată militar pe alte fronturi, trupele imperiale germane și spaniole, mercenarii elvețieni și soldații papei Leon I luptau împotriva lui Francisc I, regele Franței, la Milano, unde obțineau victorii după victorii. În tot acest timp, turcii amenințau Rhodosul, care va cădea în mâinile invadatorilor.

Deși următorul papă, Adrian al VI-lea, educatorul spiritual al împăratului Carol al V-lea, era dispus la unele concesii în favoarea Reformei religioase, pentru a uni, astfel, creștinătatea în lupta antiotomană, acest fapt nu a fost posibil. Moartea sa timpurie precum și poziția intransigentă a bisericii catolice va împiedica, însă, posibila apropiere ecumenică. Între timp, turcii cuceriseră, în anul 1526, Ungaria, în urma bătăliei de la Mohács, și fuseseră cu greu îndepărtați de Viena, după asediul din 1529.

Încercări de apropiere ecumenică veniseră și din partea lui Martin Luther, care în principala sa lucrare reformatoare *An den christlicher Adel deutscher Nation an des christlichen Stades Besserung* se adresa creștinilor „*spre a înlătura jignirile, ura și invidia reciprocă*“³. Efortul său a fost zadarnic, deoarece biserica catolică continua să excomunică sau să ardă pe rug adepți ai Reformei. Conflictul dintre cele două confesiuni se accentuase atât de mult,

¹ Alexandru Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974, p. 167.

² Iacob Mârza, *Itinerarii ale operelor lui Nicolaus Olahus (Exemplare din Biblioteca Batthyaneum)*, în *Acta Musei Porolissensis*, XXIII, vol. II, Zalău, 2000, p. 387.

³ Martin Luther, *Martin, Studierausgabe*, vol. 2, Berlin, 1982, p. 152.

încât unii preoți reformatori se simțeau îndreptățiți să afirme: „*Ajungem sub turci în brațele Satanei, rămânem cu papa, cădem în iad*“¹.

Melanchthon continuă același drum ideatic de a crea o armonie între cele două confesiuni religioase (vezi tonul împăciuitoare al celor 21 de articole din Confesiunea de la Augsburg din 1530) cu riscul de a fi considerat eretic de către lutheranii riguroși.²

În felul acesta, încercarea de a uni lumea europeană sub forma unei „republici creștine“ va eșua, fiind reluată abia la sfârșitul secolului al XVI-lea, în contextul luptei antiotomane dusă de Mihai Viteazul.

Am menționat anterior că unul din factorii care au înlesnit stabilirea unor relații culturale cu spațiul german a fost populația săsească din Transilvania. Fără a dispune de o universitate proprie până în secolul al XIX-lea, deși au fost unele încercări de înființare anterioare, dar și atunci pentru puțină vreme, tinerii sași puteau studia într-o serie de gimnazii ce le asigurau o bună pregătire generală, după care își puteau desăvârși studiile în străinătate, în universitățile germane, cu precădere în Heidelberg, Viena, Wittenberg, Cracovia, Tübingen și Erfurt, cunoscut centru medieval.³

Pornind de la acest dat istoric al neexistenței unei universități transilvănene, putem afirma că relațiile cu lumea germană a populației de aici au fost unele specifice. Sașii, în comparație cu ceilalți germani din centrul răsăritean sau din nord-estul Europei, au frecventat aproape exclusiv universitățile germane sau austriece. La Viena, în perioada 1453-1630, matricolele indică 102 studenți sibieni, 97 de brașoveni și 35 din Sighișoara, număr cu mult mai mare decât al studenților din Ungaria și Slovacia.⁴ Presupunerea că acest fapt ar fi explicat de „îndepărtarea“ de Europa Occidentală a Transilvaniei după bătălia de la Mohács (1526) ar putea fi acceptată. Oricum, acest con de umbră va fi îndepărtat după receptarea Reformei, când provincia va fi legată cultural de landurile protestante ale Germaniei (fapt ce se observă și din harta principalelor centre tipografice din care sunt aduse cărțile germane în Transilvania).

Astfel, începând cu secolul al XVI-lea, la diferitele colegii și universități occidentale sunt menționați 1520 de sași sibieni din totalul celor 2500 de

¹ Idem, *Gesamtwerke*, Bd. 30/II, ..., p. 195.

² J. B. Neveux, *Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au XVIIe siècle*, Paris, 1967, p. 408; *Der deutsche Renaissance-Humanismus*. Abriß und Auswahl von Wienfried Trillitzsch, Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun., 1981, p. 499-514.

³ Vezi, în acest sens, studiul: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Erfurt (1521-1816)*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* Jg 28 (2005), Heft 1, S. 165-170.

⁴ Ion Albu, *Umanism și Reformă. Umanismul transilvănean și Renașterea corviniană*, mss., p. 6.

studenți transilvăneni¹. Întorși de la studii, ei primeau titluri academice (Baccalaureus, Magister, artium Doctor) și deveneau preoți, profesori, medici sau notari (juriști, în general), împlinind, astfel, un deziderat social, și anume acela de a avea intelectuali pregătiți să dețină un rol important în desăvârșirea societății. Ei aduceau în țară numeroase cărți, necesare în special serviciului religios, dar și altele, precum lucrări de istorie, geografie, aritmetică sau tratate medicale. Alături de ei, colportori asidui de carte s-au dovedit a fi și negustorii, fie din motive pecuniare, fie pentru noutatea ideilor pe care le conțineau. Un rol deosebit de important în realizarea legăturilor culturale l-au avut și târgurile de carte (anuale și bienale) din Leipzig și Frankfurt prin faptul că au publicat cataloage, unde erau menționate officinele și localitățile de unde proveneau lucrările.

Într-un număr foarte mare au fost aduse în Transilvania, în mediul săsesc (mănăstirile, bisericile și capelele de aici), scrierile lui Martin Luther², încă din anul 1519, cumpărate probabil de la târgul din Leipzig din același an, continuând să intre în țară și după data de 9 martie 1524, când regele Ludovic al II-lea a dat dispoziție să se distrugă „erezia luterană”³. De aceea, introducerea oficială a lutheranismului în Transilvania se va face abia în anul 1550, de către „Universitatea săsească”, într-o variantă „îndulcită”, apropiată spiritual de Melancthon (de aici și numărul mare de cărți aparținând culturii în bibliotecile transilvănene).⁴

Trebuie precizat de la bun început că, în secolul al XVI-lea, cultura transilvăneană nu poate fi tratată din perspectivă etnică și că, așa cum limba latină a fost, în evul mediu, liantul ce lega intelectualitatea europeană, tot așa,

---

¹ Ioan Popa, *Scurtă istorie a învățământului Sibian*, în *Convergențe transilvane*, vol. 12, Sibiu, 2003, p. 10.

² În anul 1532 un „doctor din Moldova era în legătură cu Martin Luther cu care pregătea editarea unei scrieri religioase în limbile germană, română și poloneză, dar fără finalitate. Vezi în acest sens, Alexandru Popescu, *Istoria relațiilor culturale româno-germane*, București, România Press, 1998, p. 11; p. 65.

³ *Geschichte der deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol. 1, 1979, p. 122.

⁴ K. Zach, *Humanismus und Renaissance in Siebenbürgen. Über ihre Voraussetzungen und Wege der Entfaltung in einer Randzone (15/16 Jh.)*, în *Ungarn-Jahrbuch*, 10, 1979, p. 182-183; R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, I, p. 49. Elena Gheran, vorbește, în „*Ideologia mișcărilor de Reformă în secolul al XVI-lea în Transilvania*”, în: *Revista de filozofie*, tom 12, nr. 12, 1965, p. 1625, de două perioade în adoptarea Reformei în Transilvania, și anume: 1520-1542, când o parte a populației și elitele culturale și politice determină adoptarea Reformei în Brașov și Țara Bârsei, și 1553-1579, când se adâncește conflictul dintre aripa radicală și cea moderată a Reformei, și lutheranismul de tip moderat devine oficial în Transilvania.

în Transilvania, datorită puternicelor legături dintre intelectualii ardeleni și a influenței lor reciproce, este foarte greu de stabilit „paternitatea ei“¹.

Dincolo de aceste inevitabile relativizări, rămâne importanța afirmării culturale transilvane și rolul său de mediator între lumea occidentală și cea orientală atât în contextul general al umanismului, cât și în secolele care au urmat acestuia.

Umanismul s-a dezvoltat în Transilvania în două direcții: în primul rând, îl întâlnim în cercurile formate la curtea regelui Matia Corvinul, mai apoi în cele de la curțile episcopale din Oradea, Alba Iulia și, ulterior, în cele de la curtea principelui Ioan Sigismund la Cluj. Din aceste cercuri făceau parte și vorbitori de limbă germană precum Stephan Stieröchsel, Adrien Wolfhard și Johannes Sommer; cea de-a doua direcție contemporană cu Reforma este reprezentată de așa-numitul „umanism orășenesc“ sau „laic“, dezvoltat mai ales în Brașov și Sibiu, din care făceau parte Johannes Lebel, Christian Schesäus², Jacob Piso, Valentin Wagner și Johannes Honterus³. Acesta din urmă este personajul care întrunește, în cel mai pregnant aspect, calitățile de reformator și umanist, întrucât, la urma urmei, Reforma este opera umaniștilor, iar cea radicală, antitrinitarismul⁴, a desăvârșit gândirea religioasă umanistă până la ultimele ei consecințe. În cercul de la Buda s-au strâns mai ales erasmienii, printre care se

¹ Edit Szegedi, *Cultura maghiară și săsească în secolul al XVI-lea*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. 2, Cluj-Napoca, 2005, p. 280.

² *Lucrea sa Ruinae Pannonicae* tipărită la Wittenberg în 1571, scrisă în versuri, are o triplă valoare: ca operă poetică, animată cronică a evenimentelor conducătoare la prăbușirea Ungariei și Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVI-lea, și nu în ultimul rând ca relevare a opiniei publice contemporane autorului. Și-a desăvârșit și el studiile, asemeni fiilor de patricieni sași, la Wittenberg, unde a studiat cursurile lui Melanchthon. Încă o dată avem motivația susținerii în Transilvania a reformismului moderat melanchtonian. Aici a legat relații de prietenie cu domnitorul de mai târziu al Moldovei, Despot Vodă (Jacob Heraclide), finalizate într-o întreagă cântare din epopeea mai sus amintită. O interesantă prezentare a cronicii în versuri face Togan George, în studiul *Christian Schesäus. Umanistul patriot*, în *Manuscriptum*, 16, nr. 3, 1985, p. 103-117.

³ *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen. Zweite bearbeitete Auflage. Herausgegeben und eingeleitet von Bernahrd Capesius*, Bukarest, Kriterion Verlag, 1974, p. 7; Thomas Nägler, *Relațiile dintre populațiile Transilvaniei oglindite în cronicile săsești*, în *Transilvania*, 1980, an IX, nr. 8, p. 20; Cf. Mihaela Grancea, Silviu Borș, *Din civilizația cărții*, Sibiu, Alma Mater, p. 165.

⁴ Curent „eretic“ ale cărui începuturi pot fi plasate în secolul al IV-lea și reapărut o mie de ani mai târziu. A contribuit, prin reprezentanții săi poloni stabiliți în Transilvania, la o rețea de circulație între viața spirituală din Transilvania și Luminismul din Europa occidentală (și din Germania în special, unde adepții acestui curent se refugiaseră anterior *n. n.*). Vezi, în acest sens, studiul lui Lako Elemer, *În legătură cu o lucrare necunoscută a lui Benedict Wissowatuís*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, serie nouă, XII, Editura Academiei R. S. R., București, 1972, p. 209-214.

numărau Nicolaus Olahus, Jakob Piso¹, Georg Reicherstorffer, Martin Hadius, Filip More de Ciula². Dintre aceștia, Nicolaus Olahus de neam român, mândru de originea sa latină, argumentată și de opera sa, a avut, poate, cele mai strânse relații de prietenie cu Erasmus de Rotterdam, lucru susținut și de corespondența dintre cei doi.³ Transilvania a intrat astfel în circuitul cultural european al vremii, mărturie fiind viața și opera celor amintiți anterior. În acest sens, nu este lipsită de sens afirmația lui G. Mihăilă referitoare la Nicolaus Olahus: „*Hungaria [...] cât și unele elegii [...], precum și o serie de scrisori ne îngăduie să-l considerăm ca aparținând și literaturii române, tot așa cum, cel puțin în parte, slovacii, precum și olandezii și belgienii sunt îndreptățiți să și-l revendice*“.⁴

Numit de către Martin Luther ca „evanghelistul Ungariei“, Honterus s-a făcut cunoscut într-o sumedenie de domenii precum cel de autor, editor, tipograf, cartograf, fondator de școală, muzician. Născut, probabil, în 1498 la Brașov, urmează școala dominicană din oraș, unde se familiarizează cu limba latină. Ca fiu al unui meșter pielar, îl va însoți pe tatăl său în numeroase

¹ Umanist considerat de unii cercetători ca fiind de origine olandeză, dar care și-a spus mereu transilvănean, a fost prieten cu Erasmus din Rotterdam și cu Beotus Rhenanus. A colindat spațiul lingvistic german din Polonia, Germania, Austria, Slovacia, Lituania, fiind considerat, pe bună dreptate, umanist de talie europeană. Vezi: Lucian Cornea, *Un umanist transilvănean: Jakob Piso*, în *Repere sibiene*, Sibiu, 1982, p. 107-112.

² Trebuie menționat că deși nu au îmbrățișat convingerile Reformei, unii din ei fiind catolici, școlii la Bologna, Veneția sau Roma, umaniștii de origine română au intrat în contact direct cu cei sași aflați la Buda sau colidând Transilvania. Spre exemplu, Filip More de Ciula călătorește în anul 1520 la Sibiu. Schimbul de idei contradictoriu, desigur, determinat de credința religioasă diferită, nu a făcut decât să întărească relațiile de prietenie sprijinite în cele din urmă de emulația umanistă. Cf. Thomas Năgler, *Relații dintre populațiile Transilvaniei oglindite în cronicile săsești*, în *Transilvania*, 1980, nr. 8, p. 20-21; Zsigmond Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, Kriterion, 1977, p. 7; Ioan Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More din Ciula (1470 ?-1526)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 183-189.

³ Tiberiu Albu, *Date privind personalitatea și opera lui Nicolaus Olahus*, în *Revista Arhivelor*, nr. 1, 1993, p. 13-17; Corneliu Albu, *Der Briefwechsel der rumänischen Humanisten Nicolaus Olahus mit Erasmus von Rotterdam*, în *Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 2, 1986, p. 70-84; idem, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568). Texte alese*, București, Editura Științifică, 1968, p. 94-102; *Nicolaus Olahus, Corespondență cu umaniștii batavi și flamanzi*, ed. Corneliu Albu, București, Editura Minerva, 1974, p. VI-XVII; Pompiliu Teodor, *Umanistul Nicolaus Olahus*, în *Revista bibliotecilor*, nr. 1, 1968, p. 43-46; idem, *Nicolaus Olahus-istoric umanist*, în *David Prodan- Puterea modelului*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1995, p. 59-64.

⁴ George Mihăilă, *Nicolaus Olahus, poet și prozator*, în *Academica. Revistă de cultură și artă*, an IV, nr. 5 (41), martie 1994, p.10.

călătorii prin Transilvania, Țara Românească și Moldova, lucru ce-l va ajuta la întocmirea hărților acestor zone.

Își continuă studiile la Viena, dedicându-se matematicii, astronomiei și geografiei. Concomitent, își va însuși aici limba greacă, iar la sfârșitul perioadei de pregătire va obține titlul de „Baccalaureus“, iar mai târziu cel de „Magister artium“.¹ Următoarea știre datează din anul 1529, când, alungat de primul asediu al Vienei, îl găsim, pentru puțin timp, la Regensburg. Faptul este important pentru că aici îl cunoaște pe Aventinus (Johannes Turmair). Într-o scrisoare a sa, precizează că Honterus este cel care l-a determinat să redacteze lucrarea sa despre istoria Germaniei².

Începând cu data de 1 martie 1530, el apare în matricolele universității din Cracovia, unde va debuta în activitatea de tipograf, primele sale lucrări fiind o gramatică și o cronică a lumii, apărute în officina lui Matthias Scharffenberg. La începutul anului 1531, se îndreaptă spre Nürnberg, unde va activa în cercul umaniștilor Joachim Comeronius, Eobanu Hesus și Thomas Venatorius. În momentul când prietenul său Ephorus se va muta la Basel³, unde, de altfel, își găsisse refugiul din cauza atitudinii sale antireformatoare și Erasmus de Rotterdam⁴, Honterus își va urma prietenul, ajungând și el la Basel. Aici, va participa asiduu la slujbele religioase cu un profund caracter reformator, preluate desigur de la Luther, ținute de Oecolampedus⁵. Ideile acestuia din urmă le vom regăsi, apoi, și în lucrările lui Honterus, cum ar fi prefața la scrierea *Sententiae* a lui Augustinus sau *Ketzerkatalog*, ambele apărute în 1539.

¹ Karl Reinerth, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, în *Studia Transylvanicae*, vol. 5, Köln, Wien, 1979, p. 49.

² Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Monografie*, Editura Kriterion, București, 1977, p. 23-24.

³ Centru al umanismului german moderat, cu o puternică nuanță creștină, în secolul al XVI-lea

⁴ Referitor la această atitudine a sa, Johan Huizinga afirmă că Erasmus nu a înțeles „adevărată natură și importanță a Reformei“. Vezi: J. Huizinga, *Erasm*, București, Editura Minerva, 1974, p. 209. Această afirmație a lui Huizinga ne determină să afirmăm că poate nu a înțeles Reforma, dar scrierile sale au deschis drumul acesteia. Cu siguranță Erasmus a influențat cultura transilvăneană, fiind, alături de Luther și Melancthon, cel mai citit și tipărit autor al perioadei de referință, poate și pentru că a avut relații de amicitie ideatică transpusă în corespondență cu umaniști ca Jacob Piso, Nicolaus Olahus, Maximilianus Transylvanus format și el la școala germană ș. a. Vezi, în acest sens, studiile: Eugen Glück, *Maximilianus Transylvanus-autorul celei mai vechi relatări a expediției lui Magellan*, în *Magazin istoric*, an XIX, nr. 7 (220), iulie, 1985, p. 22-32 și Adam Dankanits, *L'oeuvre d'Erasm en Transylvanie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, tome IX, nr. 1, 1970, p. 237-242.

⁵ Karl Reinerth, *op. cit.*, p. 54.

Într-o scrisoare a lui Ephorinus către Amerbach, datând din anul 1532, acesta îl recomandă pe Honterus ca „homo doctissimus“ și adaugă faptul că activează ca zețar într-o tipografie din Basel¹. Un an mai târziu îl găsim în vestita tipografie a lui Heinrich Petri, în funcția de „Castigator“ (corector) și, foarte probabil, și tipograf. Aici pune bazele lucrării sale de referință *Rudimenta Cosmographiae*, publicată ulterior la Cracovia, a atlasului ceresc al emisferei sudice și nordice, precum și a vestitei hărți a Transilvaniei, datată 1530².

În vara anului 1533, se pare, la chemarea tatălui său, Honterus se întoarce la Brașov, însoțit de tipograful și doctorul în medicină Theobaldus Griffius, aducând cu el, la solicitarea conducerii orașului natal, o mulțime de cărți despre „adevărata învățătură“. Acestea îi vor fi de un adevărat folos în îndeplinirea sarcinii primite de el, de a îmbunătăți, înnoi și organiza școlile de aici, ceea ce se va realiza mai ales după deschiderea officinei sale tipografice, deci în ajunul statuării Reformei religioase în această zonă. În „Studium Coronense“ a lui Honterus organizată pe baza școlii umaniste din Nürnberg, au studiat, atrași de faima sa, tineri din Bulgaria, Ungaria, Anglia, Olanda și Germania (1549 Georgius Islebius)³. Multe din lucrările scrise de el erau gândite și tipărite pentru a sprijini procesul de învățământ de aici⁴.

Următorul pas va fi acela de a deschide biblioteca școlară, considerată „un auxiliar important al procesului de instruire“⁵, dotată cu importante și folositoare lucrări de teologie, medicină, drept dar și „al altor discipline“, cum afirmă el în cartea *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* publicată în 1543⁶. Mult mai interesantă este, însă, în această scriere, încercarea de definire a identității naționale ca un mijloc de justificare a Reformei religioase și a mijloacelor folosite în acest scop. Astfel, în prefață, autorul arată cât de necesară era introducerea Reformei în Brașov, având în vedere situația bisericii la acea dată: „*Noi observăm aceasta (adică pericolul pe care îl reprezintă decăderea bisericii și răspândirea credinței prin idolatrie și superstiții) după modestele noastre posibilități și vedem cum la Brașov,*

¹ *Ibidem*, p. 56.

² Cornelia Comorovschi, *Literatura Umanismului și Renașterii*, vol. III, București, Albatros, 1972, p. 247; Carl Göllner, *Johannes Honterus, animator al culturii umaniste*, în *Revista bibliotecilor*, an XXVI, nr. 5/1973, p. 207.

³ Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 67-68.

⁴ Vezi, în acest sens, lista cărților din studiul autoarei Dorana Cioran, *Tipărituri honteriene în colecțiile Bibliotecii județene Mureș*, în *Biblioteca și cercetarea*, XII, 1988, p. 184-189.

⁵ Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus (1498-1549)*, în *De la Honterus la Oberth: Naturaliști, tehnicieni și medici se seamă germani din Transilvania*, București, Kriterion, 1985, p. 23.

⁶ Karl Reinert, Karl, *op. cit.*, p. 64.

care se află la capătul cel mai îndepărtat al bisericii apusene, greci, bulgari, moldoveni și valahi din țările de peste munți și alte neamuri aparținătoare bisericii răsăritene, care îl vizitează [Brașovul] continuu, se leagă de mulțimea altarelor și icoanelor pe de-o parte, iar pe de altă parte de obiceiurile nătângi și ne asaltează cu îndărătnicie cu tot felul de dispute asupra credinței, astfel încât abat multe suflete de la adevăr și trezesc prin unanimitatea lor îndoiala la cei simpli privind cele statornicite“¹. Să fi fost acesta și motivul tipăririi la Sibiu, de către Filip Moldoveanu², în 1544, a *Catehismului românesc* (lutheran)?

Dorința de a înlătura din slujba religioasă unele elemente ce frizau superstiția sau, mai rău, prelucrarea abundentă a unor elemente păgâne prin intermediul moștenirilor vernaculare ar putea fi mai degrabă credibile decât o încercare de a-i atrage pe români, atât de numeroși, de altfel, în Transilvania, la o religie, ea însăși insuficient consolidată și controversată. De altfel, Honterus a simțit acest lucru, de aceea, în aceeași lucrare, el se justifică în continuare, spunând că, practic „nu s-a introdus nimic nou fără mărturia Sfintei Scripturi sau a exemplului orașelor prea vestite“ și având convingerea că „nu ne-am abătut în nicio privință de la biserica catolică și credința ortodoxă și de la învățătura evanghelică“³. Scrierile patristice cu scop didactic, adevărate manuale, tipărite de Honterus în limbile latină și greacă (1539 și 1540), vin să susțină afirmația anterioară⁴.

În ceea ce privește tipăriturile chirilice din Brașov, ele sunt strâns legate de înființarea morii de hârtie a lui Hans Benkner, din dispoziția căruia, desigur și din motive materiale, trebuia să fie tipărite lucrări destinate românilor. Din nefericire, tipograful Valentin Wagner⁵, care din 1549, la moartea lui

¹ Edit Szegedi, *Conștiința identității în Reformationbüchlein*, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1994, p. 104.

² Cunoscând activitatea lui Filip Moldoveanu, putem afirma că inițiativa editării cărților în limba română aparține acestuia, și nu lui Coresi, desigur fără a-i minimaliza meritele de promotor al culturii în limba română. Vezi: Lajos Demény, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*, București, Kriterion, 1986, p. 151.

³ Edit Szegedi, *op. cit.*, p. 104.

⁴ „Prin aceste scrieri patristice (tipărite de Honterus după model moldovean și muntean – n. n.) se urmărea transformarea lăuntrică a credincioșilor, întoarcerea la un creștinism interiorizat (promovat și de Reformă-n.n.), al smereniei și al evlaviei autentice (...), nimic nu era impus din exterior, ci totul venea din trăirea lăuntrică“ – Victor Neamțu, *Preocupări patristice în secolele XV-XVIII în Șcheii Brașovului*, în *Credința Ortodoxă*, an III, nr. 1-2, ianuarie-iunie, 1998, p. 123.

⁵ Prieten și elev al lui Honterus, continuă programul de editare a manualelor școlare, ce s-au impus pe piața cărții, atât cantitativ, cât mai ales calitativ. Vezi, în acest sens, studiul lui Gerhard Blücher, *Contribuții la istoria tiparului chirilic din țara noastră în secolul*

Johannes Honterus, preluase tiparnița acestuia, va muri și el devreme, fără a putea realiza dorința comanditarului. Legăturile lui Hans Benkner cu domnitorii români și cu biserica ortodoxă, în calitatea sa de jude orașenesc, dar și de mare negustor, l-au determinat să-l cheme la Brașov pe tipograful român din Târgoviște, diaconul Coresi, care, cel puțin în prima parte a activității sale tipografice, va folosi din plin hârtia acestuia¹. Tipăriturile erau destinate în special mănăstirilor din Moldova și Țara Românească, mai puțin curților domnești și într-o mai mică măsură populației de rând, situație valabilă și pentru cea de-a doua perioadă de activitate a tiparniței lui Coresi, cuprinsă între anii 1567-1588.

Influențat, desigur, de cărțile Reformei, tipărite în limba germană pentru ca tot omul să le înțeleagă, Coresi mărturisește în Psaltirea românească din 1570 că „*Eu diaconu Coresi dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi românii nu avem*“, susținând, astfel, înlocuirea slavonei cu limba română². Tipăriturile românești coresiene și ale discipolilor săi (din Șcheii Brașovului)³ au apărut nu doar ca factor al propagandei religioase, ci mai degrabă ca o necesitate autohtonă (dincolo și dincoace de munți), activitate desfășurată cu ajutorul autorităților săsești ale vremii.

Preluată de fiica lui Hans Benkner, Agnes, fabrica de hârtie devine, după 1567, deosebit de profitabilă, fapt ce determină, în această perioadă, o activitate deosebit de prolifică în apariția tipăriturilor chirilice. Alături de Coresi, a lucrat – sporadic, ce-i drept – și tipograful Lorinț. După 1584, anul morții proprietăresei, activitatea de tipărire a cărților scrise cu caractere chirilice începe să lăncezească, unele lucrări continuând să apară doar datorită sânguinței fiului lui Coresi, Șerban⁴.

Influența orașelor germane se simte și în gestionarea activității din atelierele tipografice transilvănene. Aici, în comparație cu celelalte țări române, unde apanajul tiparului este al domnitorului sau al clerului – singurii finanțatori –, condițiile economice, politice și culturale diferite, orașele meșteșugărești înfloritoare, apropierea de marile centre comerciale ale Europei

---

al XVI-lea, în *Târgoviște. Cetate a culturii românești, partea I. Studii și cercetări de bibliofilie*, București, Litera, 1974, p. 170-171.

¹ Idem, *Kronstädter Drucke und ihr Papier im 16 Jh*, în *Siebenbürgische Archiv*, Bd. 10, Köln, Wien, 1974, p. 87; Carl Göllner, *Interferențe româno-săsești în secolul al XVI-lea*, în *Transilvania*, 1978, 7, nr. 6, p. 11.

² Valentin Vișinescu, *Reforma religioasă din Transilvania și implicațiile ei politice*, în *Tribuna*, 5, nr. 17, 1993, p. 8.

³ Vasile Oltean, *Cartea românească din Șcheii Brașovului, factor de unitate națională*, în *Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național*, Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 181.

⁴ Gernot Nussbächer, *Johannes Benkner*, București, Kriterion Verlag, 1988, p. 74-78.

Occidentale stimulau interesul pecuniar și investițiile productive. Acesta este și motivul pentru care lucrările coresiene nu au o valoare estetică deosebită fiind mai sobre, mai puțin ornamentate, fără gravuri, letrine și frontispicii, nu au pagină de titlu iar foile nu sunt numerotate.

În general, tipăriturile coresiene poartă la colofon numele comanditarului cărții și al „sponsorului” Hans Benkner, întrucât el nu dispunea de sumele necesare acoperirii în totalitate a cheltuielilor impuse de tipărirea unei lucrări. Este suficient să menționăm că pentru tipărirea unei cărți de format mare, în folio, de aproximativ 200 de pagini, într-un tiraj de 200 de exemplare, era necesară hârtie în valoare de circa 40 florini, sumă ce reprezenta salariul pe o jumătate de an al rectorului gimnaziului din Brașov. În tipăriturile apărute după moartea lui Hans Benkner, fiica sa nu mai apare menționată în colofonul lucrărilor, fapt care se explică doar prin aceea că femeia nu deținea funcții politico-administrative în oraș, așa cum avusese tatăl său. Iată încă un argument susținător al afirmațiilor anterioare, și anume că tiparul în orașele transilvănene era o „afacere”, dincolo de sporirea faimei unei persoane implicate în conducerea politică sau religioasă a țării.

Important de menționat este și faptul că diaconul Coresi va activa nu numai la Brașov, ci și în Alba Iulia, Sebeș, Orăștie sau în Țara Românească, unde, alături de lucrări în slavonă (*Triodul*, *Octoihul*, *Tetraevanghelierul*), va tipări și în limba română sau cu text bilingv slavo-român, cum este cazul *Psaltirii*, *Catehismului*¹, *Cazaniei*, *Apostolului*² etc. De altfel, în ultima sa tipăritură românească, *Cazania a II-a*, din anul 1581, va afirma că scopul cărții este „scoaterea” ei „de în cartea sîrbească pre limba românească”. Din

¹ Importantă lucrare a lui Coresi, devenită model pentru scrierile ulterioare cum ar fi: „Învățătura creștinească a lui Petru Movilă sau Cărare pre scurt a lui Ioan Zoba din Vinț”. Unul din primele texte coresiene, „Catehismul” adoptă o formă inedită pentru cultura de sorginte slavo-bizantină (formă preluată după modelul scrierilor reformate-*n.n.*): forma euristică (...) a creat un model pentru multe scrieri care au fost redactate în secolul al XVII-lea, fie ele de inspirație catolică sau reformată. Vezi: Mihai Alin Gherman, *Activitatea tipografică Bălgrădeană între provocările Reformei protestante și cele ale Contrareformei catolice*, în *Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național*, II, București, 1983, p. 314; idem, *Aspecte umaniste în cultura românească veche*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p.5-13.

² Această lucrare a lui Coresi, tipărită în 1567, este considerată a doua lucrare după *Evangheliarul de la Sibiu*, care are drept izvor *Biblia* lui Luther, argument necontestat al înrâuririi lutherane în tipărirea cărților cu conținut religios românești. Vezi studiul: Mariana Costinescu, *Biblia lui Luther, unul din izvoarele Apostolului Coresian*, în *Limba Română*, 29, nr. 2, 1980, p. 127-138. La aceleași concluzii ajunge și academicianul Al. Rosetti, în studiul *Despre data primelor traduceri românești de cărți religioase și despre curentele culturale din secolul al XVI-lea*, în *Limba Română*, an X, nr. 3, 1961, p. 241-245 (49-53).

activitatea sa tipografică pe ambii versanți ai Carpaților, a avut o deosebită importanță impunerea modelului lingvistic al limbii române, care va avea la bază tocmai limba din regiunea Brașov-Sibiu-Cîmpulung-Târgoviște, zonă considerată, pe drept cuvânt, ca leagăn al limbii literare românești¹.

În concluzie, putem afirma că aceste lucrări, deși nu au valoare estetică, prezintă interes cultural și lingvistic. Ne arată că limba română, în structura și lexicul ei fundamental, este latină, deși influența slavă nu este neglijabilă. Lucrările sale ne descoperă o limbă unitară românească, în linii mari, aceeași până astăzi, ceea ce le-a permis să circule în număr mare în toate provinciile românești².

Din punctul de vedere al tiparului, secolul al XVI-lea a reprezentat o perioadă deosebit de fertilă, comparabilă, în anumite limite, cu cea din Europa occidentală, în care producție de carte în limbile latină, slavonă, greacă dovedește, în plus, contactele existente între promotorii acestui meșteșug-artă, fie ei români, maghiari sau germani.

Astfel, numai la Cluj, din tiparnițele lui Georg Hoffgreff, Gaspar Heltai și ale urmașilor acestuia, au ieșit, între 1550-1600, peste 200 de cărți, în timp ce în cele ale lui Johannes Honterus, Valentin Wagner, Georg Krauss, Coresi, Călin, Lovinț și Șerban Coresi -119 cărți în latină, germană și 28 cu caractere chirilice³.

În ce privește tematica acestor cărți, ea este extrem de variată, fiind reprezentată de cărți bisericești, calendare, manuale școlare (literatură populară, în general), lucrări ce au constituit mijlocul principal de afirmare și promovare a limbii naționale (deziderat principal de afirmare și promovare a limbii naționale, susținut cu tărie de Reforma lutherană).

Nu mai puțin importantă este editarea cărții grecești, inițial destinată învățământului, în scopul însușirii de către elevi a valorilor acestei culturi. Ele erau necesare și folosite în mod curent în toate școlile din Transilvania – ideile umaniste, în esență laice, de scoatere la lumină a tradițiilor culturale grecești și latine, au atins apogeul și la noi în secolul al XVI-lea, după modelul occidental.

---

¹ Ioan Aurel Pop, *Cultura românilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. 2, Cluj-Napoca, 2005, p. 292; Constantin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, Editura Științifică, 1967, p. 107.

² Susținem întru totul afirmația „*Slavonismul la noi în epoca dată (sec. XVI- n.n.) nu prezintă «slavonism» o conștiință slavă, ci o modalitate de circulație a culturii străvechi românești*” – Victor Neamțu, *loc. cit.* Aceasta ar fi încă o cauză posibilă a susținerii imediate a principiului enunțat de Reformă, de a sluji în limbile naționale, astfel încât slujba religioasă să fie înțeleasă de „*întreg poporul*”.

³ Lajos Demény, *Tiparul transilvan din secolul al XVI-lea – sfera de afirmare culturală și de contacte între culturi și civilizații*, în „*Transilvania*”, 1980, nr. 8, p. 54.

În felul acesta, tiparul transilvan a constituit un mijloc esențial de vehiculare și răspândire a disputelor de idei, a ideologiei vremii (secolul al XVI-lea), dar și o oglindă a dezvoltării științei și culturii europene; a avut ca efect promovarea limbii moderne și crearea ideii de cultură proprie, iar, pe de altă parte, receptarea, familiarizarea creatoare cu tot ce era nou în literatura, arta și știința europeană.

Tipografiile transilvănene s-au aflat într-un permanent contact și schimb de specialiști cu cele europene. Am amintit deja că Honterus l-a adus cu sine pe Griffius, desigur, au mai fost și alții, dar și de aici au purces să îmbogățească cu experiența lor tipografiile europene. În acest sens îl putem aminti pe Jacobus Lucius Transilvanus. Tipograf și gravor, a studiat la Leipzig, apoi a lucrat în officine din Wittenberg, Rostock și Helmstadt. Născut la Brașov în anul 1530, „a deprins meșteșugul tiparului și al gravurii încă înainte de a pleca la Leipzig, la Honterus”¹, dar a devenit cunoscut mai ales prin gravurile lui realizate în officina lui Hans Lufft (principalul tipograf al scrierilor lui Luther – 100.000 de exemplare din tirajul total au fost lucrate aici între 1534-1574), remarcându-se ca un strălucit urmaș al lui Lucas Cranach. În perioada sa din Wittenberg (1556-1563), tânărul transilvănean a lucrat, desigur, la tipărirea acestor opere. Ne punem fireasca întrebare: oare munca sa la creația lutherană nu l-a adus în poziția de prieten sau măcar de colaborator al lui Melancthon (pe adevăratul său nume Philip Schwartzend), desemnat de Martin Luther(1483-1545) să-i continue activitatea ?

Nu putem încheia fără să amintim că secolul al XVI-lea a însemnat și deschiderea istoricilor sași, perpetuată și în secolele următoare, spre istoria românilor, susținând originea latină a acestora, poate tocmai pentru a arăta motivația românilor în implicarea politicii antiotomane europene. Pentru a susține această idee, îi amintim pe: J. Lebel, G. Reicherstorffer, C. Schaesseus, C. Heltel, D. Humann, J. Tröster, L. Toppeltinus, G. Haner, A. Teutsch, G. Soterius², M. Schmitzel, J. Filtsch, L. Weidenfelder, J. Bruckner, M. Felmer – prin lucrările lor, ideea romanității intră în circuitul european de-a lungul celor

¹ Veturia Jugăreanu, *Jacobus Lucius Transilvanus, tipograf și gravor (1530-1597)*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, XII, București, Editura Academiei R.S.R., 1972, p. 76.

² Autor din secolul al XVIII-lea al unor lucrări despre originea și continuitatea românilor în toate cele trei provincii. Mai mult arată că în Transilvania românii sunt majoritari. Vezi Monica Vlaicu, *Georg Soterius și scrierile sale despre continuitatea românilor*, în *Revista Arhivelor*, an LXII, vol XLVII, 1/1985, p. 36-43. În aceeași ordine de idei se înscrie și lucrarea lui J. Tröster, *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia* unde arată că românii nu au drepturi politice deși formează o națiune. Vezi Virgil Căndea, *Românii în opera lui Johannes Tröster*, în *Tribuna României*, 18, nr. 386, 1989, p. 4.

trei secole în discuție¹. Lucrarea *Origines et occasus Transsylvanorum* de Laurentius Toppeltinus, publicată la Lyon în 1667 și reeditată în 1672 la Viena² s-a bucurat de mare succes în epocă; a fost folosită de Miron Costin în *De neamul moldovenilor* – iată încă un exemplu de comunicare prin intermediul cărții între sași și români. Putem afirma că cele mai importante creații literare savante ale umanismului transilvănean din secolul al XVI-lea au aparținut scriitorilor sași, aflați, prin natura originii lor, în contact direct cu personalitățile și cu ideile din marile universități germane.

---

¹ Vezi în acest sens lucrările publicate de Doina Năgler, *Catalogul Transilvanicelor*, vol. I (sec. XVI-XVII), Sibiu, 1974, passim și vol. II (sec. XVIII), Sibiu, 1982, passim.

² Martin Rill, *Laurentius Toppeltinus*, în *Cibinium 80. Festival cultural-artistic. Unitate-continuitate-permanență*, Sibiu, 28 sept.-5 oct. 1980, p. 63-64.